

¹⁵ Новочеркаський музей історії донського казачества. Каталог виставки нових поступлень відділа археології (1970—1980 гг.). — Новочеркаск, 1981. — С. 6, 35. — № 388. — Табл. 12.

¹⁶ Крайсветный М. И. Защитный доспех из Грушевского могильника // Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье. Тез. докл. к семинару. — Новочеркаск, 1987. — С. 20, 21.

¹⁷ Каталог виставки нових поступлень. — С. 35. — № 389. — Табл. 13, 1—11; Крайсветный М. И. Указ. соч. — С. 21.

¹⁸ Каталог виставки нових поступлень... — № 396. — Табл. 14, 4.

¹⁹ Рабинович Б. З. Указ. соч. — С. 157, 158; Черненко Е. В. Скифский доспех. — К., 1968. — С. 86—89, 184; Симоненко А. В. О позднескифских налобниках // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 237.

²⁰ Полин С. В. От Скифии к Сарматии. — К., 1992. — С. 50—53.

²¹ Shchukin M. B. Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe, I Century B.C. - I Century A.D. Pt. 1 (BAR Intern. ser., 542.1). — Oxford. 1989. — P. 234.

²² Ibid. — P. 199. — III. 20a, № 5.

²³ Guguev V., Ravich I., Treister M. Nan Mirrors and their Replicas In the Territory of South of Eastern Europe // Bull. of the Metals Museum. — 1991. — V. 16. — P. 35. — Fig. 3.

²⁴ IOSPE, I², № 471; Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1954. — С. 141. — Рис. 64; Соколов Г. И. Античное Причерноморье. Памятники архитектуры, скульптуры, живописи и прикладного искусства. — Л., 1973. — С. 146, 147. — № 157; Античная скульптура Херсонеса. — К., 1976. — С. 100. — № 316. — Илл. 133.

²⁵ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981. — С. 73, 74. — Прим. 60; ср.: Кадеев В. И. Новый надгробный памятник II в. н. э. из Херсонеса // КСИА. — 1985. — Вып. 182. — С. 66—69.

²⁶ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Этруско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 117—135; Раев В. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe // JRGZM. — 1990 [1993]. — Jg. 38.

²⁷ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Указ. соч. — С. 125.

²⁸ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках... — С. 237—245.

²⁹ Полин С. В. Указ. соч. — С. 50—66.

³⁰ Там же. — С. 65.

³¹ Там же. — С. 65, 66.

³² Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Указ. соч. — С. 121, 124, 127. — № 3; Раев В. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Op. cit.; Treister M. Ju. Etruscan Imports in North Pontic Area and the Ways of its Penetration // StEtr. — 1991. — V. LVII. — P. 78f.

Одержано 02.01.94

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО КИЄВА

В. М. Гончар

Територія Середньої Наддніпрянщини України періоду раннього заліза завжди привертала до себе увагу багатьох дослідників, котрі виводили генезис слов'ян саме з цього регіону.

Так, одні дослідники вважали генетичною основою слов'ян племена скіфської хліборобської культури лісостепу¹, інші на її місце ставили підгірцівську культуру², а деякі висунули гіпотезу відносно процесу етнічної консолідації і злиття в єдиний етнічний масив кількох різноетнічних утворень (хліборобські племена Скіфії, підгірцівсько-милоградські племена Попріп'яття, племена юхнівської культури Подесення³).

Як бачимо, майже у всіх вищенаведених думках відносно походження слов'ян фігурує підгірцівська культура VI—III ст. до н. е. територія котрої охоплювала північну частину сучасної

© В. М. ГОНЧАР, 1997

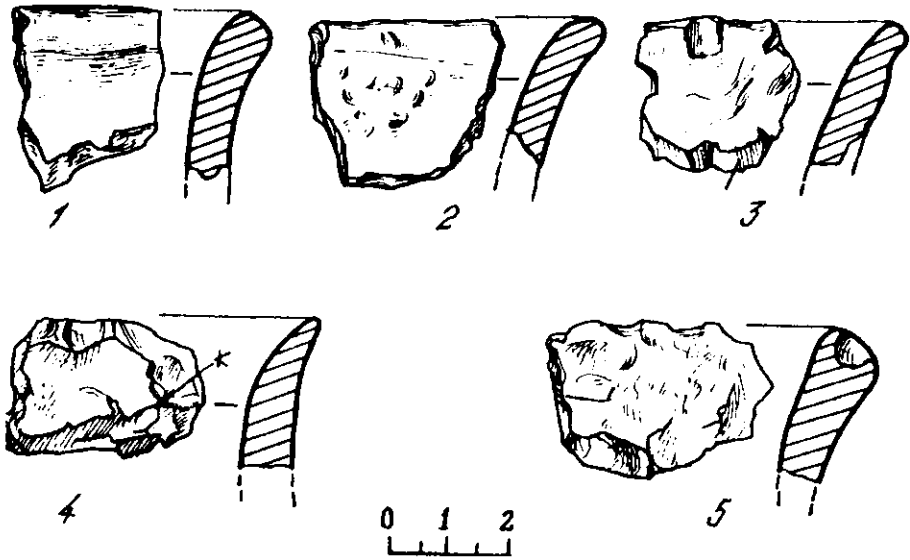

Рис. 1. Фрагменти ліпної кераміки скіфського часу. Вул. Смирнова-Ласточкина.

України, в тому числі і Київське Подніпров'я. Саме тут, південніше м. Києва, поблизу села Підгірці і були вперше відкриті неукріплені поселення підгірцівського типу⁴. Згодом декілька подібних поселень було знайдено в південно-східній околиці сучасного м. Києва поблизу хутора Красного⁵. Деякі підгірцівські матеріали (кераміка, прясло) у невеликій кількості знайдені на Замковій горі у Києві, але конкретних споруд і добре вираженого культурного прошарку не виявлено⁶.

Археологічні дослідження проведені у Києві за останні три десятиріччя, теж не дали позитивного результату щодо пам'яток підгірцівської культури. Виняток становлять розкопки на залишках церкви XII ст. по вул. Смирнова-Ласточкина, № 22 (колишній Іларіонівський, пізніше Вознесенський узвіз), проведені Архітектурно-археологічною постійно діючою експедицією ІА НАН України у 1989—1990 р.⁷. Досліджувана ділянка з трьох боків оточена стрімкими схилами: східний спускається в урочище Кожум'яки, північний — в долину Глибочиця (вул. Глибочицька), а західний в глибоку балку, по якій проходить вул. Смирнова-Ласточкина. В результаті археологічного вивчення території колишнього церковного подвір'я виявлені рештки жител, господарські ями з матеріалами VIII—XII ст. Серед великої серії керамічного посуду вищевказаного періоду виділяється незначна кількість уламків грубої ліпної кераміки, що відноситься до доби раннього заліза (рис. 1). Нечисленні фрагменти вінець ліпних горщиків виготовлені з відмудленої глини, в тісті якої були присутні крупнозернистий пісок і товчений кварц. Таке сполучення двох компонентів, що використовувались як домішки до глини, є характерним прийомом виготовлення ліпного посуду, як у лісостепових скіфів-орачів⁸, так і племен підгірцівської культури⁹. Колір поверхні знайдених ліпних фрагментів має два відтінки, буро-коричневий і червоний, а в зламі червоно-чорний. Вінець горщиків дещо відхилені зовні і орнаментовані зачіпами, а також насічками. Частина з них орнаменту не має.

Таким чином, знайдений керамічний матеріал свідчить про те, що, вірогідно, на цій невеликій за площею терасі Копиревого кіпця м. Києва знаходилось невелике поселення, яке можна визначити як підгірцівське.

На відміну від Києва, де ледве простежуються незначні, так би мовити, сліди «підгірців», на його південній околиці зафіксовані декілька пунктів, де могли бути поселення підгірцівської культури з притаманним їй речовим матеріалом та похованнями. Особливо результативними виявилися дослідження території колишніх монастирів Київської держави: Видубицького, Печерського і Спаського.

У 1971 р. Видубицький загін Київської постійно діючої археологічної експедиції розгорнув розкопки на північно-східній околиці Центрального республіканського ботанічного саду Академії наук України. Роботи проводились на місі, розташованому поміж Наводницькою та Видубицькою долинами. З трьох боків його оточують круті схили, а в місці з'єднання з основним плато — вузький перешийок завдовжки 100 м. Тобто, за своєю топографією він має панівне положення над оточуючою місцевістю.

У південно-східній частині мису, де був закладений шурф, виявлено поховання епохи раннього заліза¹⁰. Похований лежав на глибині 1,1 м від сучасної поверхні, у випростаному стані на спині, кістки рук складені на животі. Збереженість кістяка погана, за винятком лівої плечової кістки, поблизу якої знайдені три бронзові бляшки у формі рівностороннього трикутника і гудзик у вигляді важка. Поверхня цих ювелірних прикрас орнаментована виступами округлої форми (перлинами), що є характерним елементом оздоблення у підгірців. Тобто, на думку автора розкопок, мис у III ст. до н. е. був могильником, в якому й виявлено поховання підгірцівського типу¹¹.

На нашу думку, наявність вищевказаного могильника є свідченням того, що у ранньозалізній

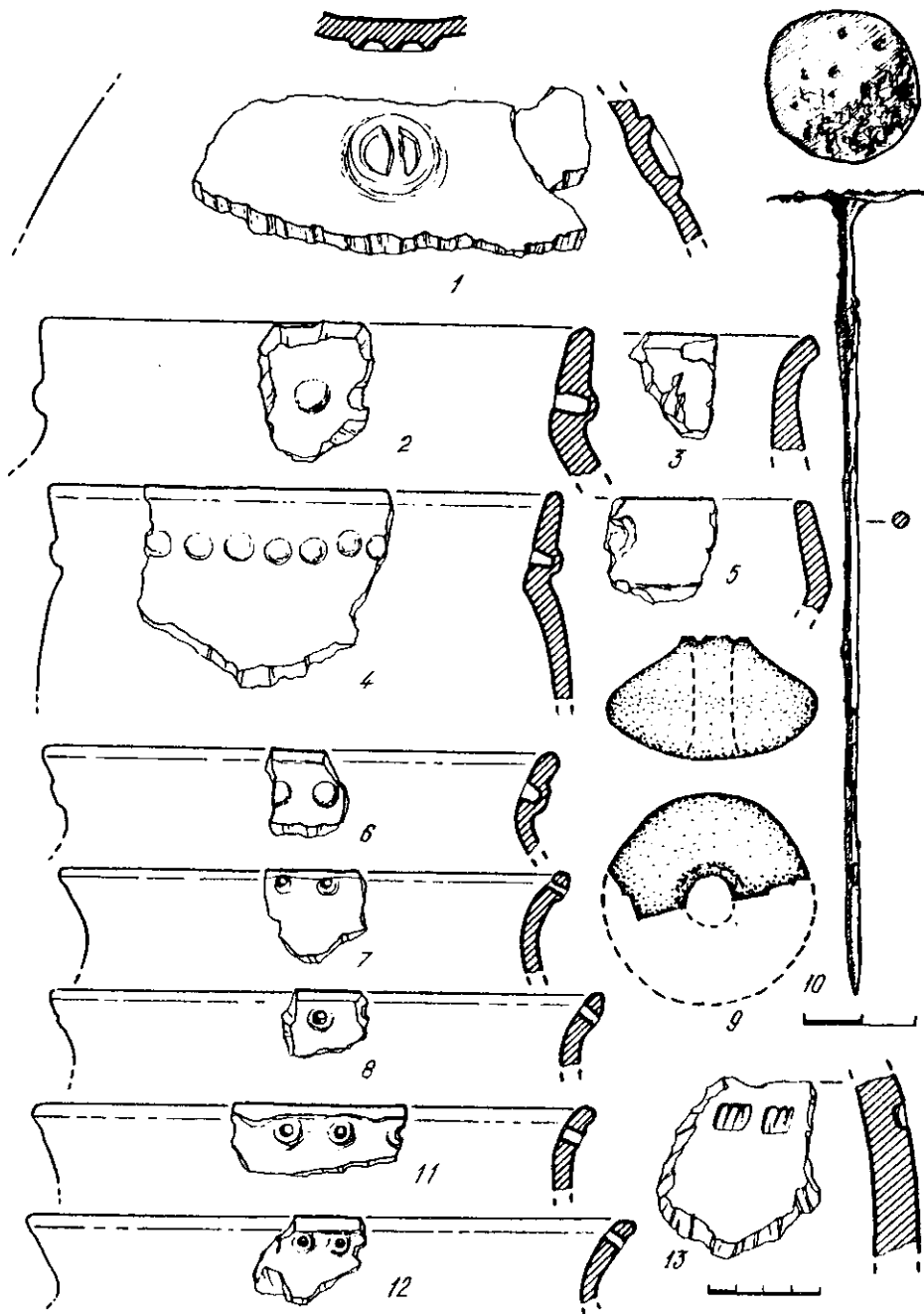

Рис. 2. Знахідки із розкопок колишнього митрополичого саду Печерського монастиря 1987—1988 рр.: 1—8, 11—13 — уламки ліпного посуду; 9 — фрагмент глиняного пряслиця; 10 — бронзова свяхоподібна булавка.

період тут було поселення носіїв підгірцівської культури, враховуючи те, що для них характерно розміщення ґрунтових могильників поряд з поселенням, або в його кордонах¹².

Але найбільш цікавий матеріал відносно підгірцівської культури знайдено під час археологічних досліджень Києво-Печерської Лаври, що розташована на 3 км вище Видубицького монастиря. Тут протягом 1987—1988 рр. проводилися археологічні розкопки в колишньому митрополичому саду Печерського монастиря¹³, котрий ще згадає в щоденнику за 1653 р. Павло Алепський¹⁴.

В результаті вищезгаданих робіт знайдені і досліджені залишки жител XII—XIV ст. з великою кількістю побутових речей, а також господарська споруда, пов'язана з видобутком заліза та його подальшою обробкою¹⁵.

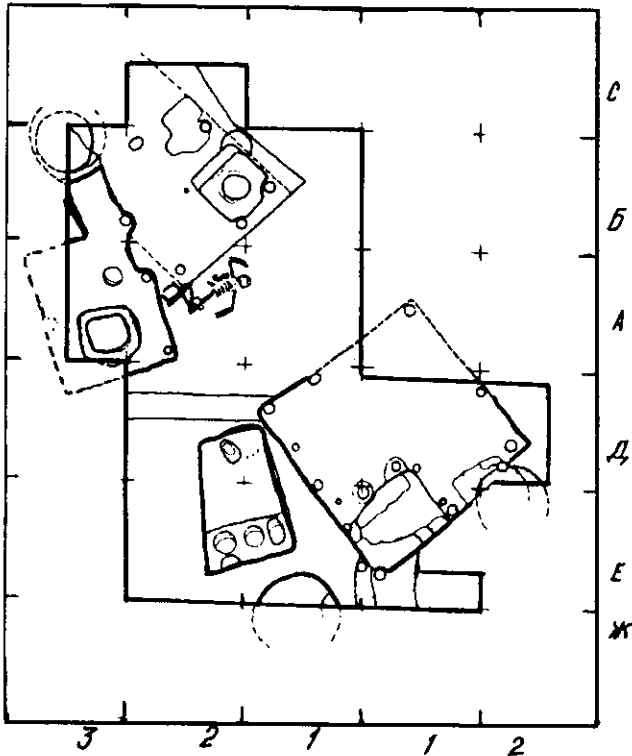

Рис. 3. Загальний план розташування поховання підгірцівського типу V ст. до н. е.

1). Крім фрагментів кераміки, на увагу заслуговує знахідка бронзової цвяхоподібної булавки довжиною 14,5 см з широкою пласкою шляпкою діаметром 2,7 см, верхня площина якої усяяна виступами округлої форми «перлинами», які, очевидно є суто орнаментальними (рис. 2, 10). Бронзова булавка датується V ст. до н. е. і належить до групи подібних прикрас, які виявлені на Посуллі і в Посейм'ї лише в пам'ятках V ст. до н. е.¹⁶ Деякі дослідники, посилаючись на досліджені пам'ятки мілоградської культури Білорусії, розширюють хронологічні рамки існування подібних булавок, наводячи дату VI—III ст. до н. е.¹⁷

В процесі робіт, в проміжку поміж двома житлами другої половини XIII—XIV ст. виявлено поховання (тілопокладення), що, ймовірно, відноситься до доби раннього заліза (рис. 3). Вірогідно, воно здійснене на рівні денної поверхні того часу, тому контури ями не простежувались. Такий елемент поховання іноді зустрічається в курганных могильниках підгірцівської культури¹⁸. Небіжчик лежав на глибині 1,3 м від сучасної поверхні на правому боці у скорченому положенні, орієнтований головою на схід. Кістяк доброї збереженості. На правій верхній частині черепа — велика впадина, вірогідно від нанесеного удару важким тупим предметом. Поховання подібного типу було знайдене в ранньоскіфському Хотівському городищі і датується VI—V ст. до н. е.¹¹⁹. Інвентарний комплекс похованого незначний — два горщик, миска і кістяне вістря стріли (рис. 4).

1. Плоскодонний горщик яйцеподібної форми з трохі відігнутими назвни вінциями. Тісто грубе, із значною домішкою крупнозернистого піску і потовченого кварцу. Поверхня стінок шорстка, світло-коричневого кольору. Висота горщика 13 см, діаметри: вінець — 12 см, днища — 7 см. Горщик прикрашений комбінованим орнаментом у вигляді наколів, нанесених із зовнішнього боку, котрі всередині утворюють «перлини», а верхній край вінця пальцевими вдвalenнями (защипами) (рис. 4, 1).

2. Невеликий ліпний тонкостінний горщик тюльпаноподібної форми, висотою 11 см, прямою шийкою з ледь відігнутими ззовні вінциями діаметром 10 см і плоскодонним денцем діаметром 4,5 см. Черепок бурого кольору, щільний, глина добре відмудлена з домішкою крупного піску і товченого кварцу. Випал нерівномірний, простежуються плями червонуватого відтінку. Поверхня стінок гладка, лощена. Орнамент відсутній (рис. 4, 2).

3. Миска конічної форми з прямою верхньою частиною і плоским зрізаним верхнім краєм вінця. Дно миски опукле до середини і утворює тупий кут при переході в стінку. Поверхня миски лощена, бура ззовні і чорна всередині. Миска оздоблена зсередини рядом круглих ямок-наколів біля краю вінця. Висота посудини 5,3 см, діаметри: по краю вінця — 21 см, днища — 7,5 см (рис. 4, 3).

4. Кістяне вістря стріли, довжиною 6 см, зі схованою втулкою, конусоподібної форми в верхній частині і круглий в основі, без шипів (рис. 4, 4). Такі форми кістяних вістрів стріл зустрічаються на протязі всього скіфського періоду²⁰, включаючи і пам'ятки скіфського часу лісо-

Серед численного керамічного матеріалу XII—XIV ст., знайденого під час розкопок, окремо виділяється група кераміки скіфського часу (рис. 2). Це уламки кухонного та столового посуду світлокоричневого, сірого та червонуватого відтінків, виготовленого з добре відмудленої глини з домішкою крупнозернистого піску, потовченого кварцу і слюди. Поверхня стінок заглажена і залощена, іноді шорстка. Судячи з фрагментів, посуд мав округлу, так звану яйцеподібну форму — високий тубуз з плавню відігнутими назвни вінциями і пласким денцем без закраїнки. Майже всі знайдені фрагменти кераміки — вінець кухонного посуду (діаметр 17—22 см), частина яких орнаментована наскрізними проколами під краєм вінця, а в інших на шийці з внутрішнього боку нанесені наколи, що зовні утворюють «перлини». Частина горщиків, як і уламок черпака неорнаментована. Серед уламків стінок горщиків є декілька, що мають наліпний валик, а на одному фрагменті — високий наліпний рельєф у вигляді букви фета діаметром 3 см (рис. 2,

степу²¹. Безумовно, зважаючи на досить широкі хронологічні рамки існування таких стріл, вищенаведене вістря не може бути спірною знахідкою для датування поховання.

Тому, досить важливим для визначення дати поховання є його керамічні посудини. Подібний посуд добре відомий у комплексах скіфської пори Дніпровського Лісостепового Правобережжя. При цьому вкажемо, що орнамент у вигляді пальцевих вдавлень (защипів) по верхньому краю вінця і наколів під вінцями, що утворюють «перлини» — це деталь, яка зустрічається лише на посуді V ст. до н. е.²²

Отже, судячи з вищенаведеного інвентарного комплексу поховання, його можна датувати V ст. до н. е. Не суперечать цій даті й інші знахідки з території митрополічного саду, зокрема кераміка. Все це в комплексі дозволяє нам вказувати на підгірцівську культуру належність поховання, яке має прями аналогії у пам'ятках підгірцівської культури Київського Подніпров'я²³.

Антропологічне дослідження кістяка небіжчика провів В. Д. Дяченко. На його думку череп похованого належав юнакові 15—16 років європеїдного типу, і характеризується вузьким обличчям і різко доліхокранно (довгою і вузькою) формою черепної коробки; такі черепи часто зустрічаються як у лісостепових скіфів, так і середньовічних слов'ян, зокрема Середнього Подніпров'я і більш ранніх (перша половина II тис. до н. е.) носіїв шнурової кераміки на Правобережній Україні.

Тобто, вірогідно, територія митрополічного саду Печерського монастиря використовувалася у V ст. до н. е. під могильник.

У зв'язку з цим цікаво зазначити, що наступні археологічні дослідження вказаної вище ділянки Печерської Лаври зафіксували незначний культурний шар періоду раннього заліза з декількома фрагментами ліпної керамічного посуду і уламком глиняного прясличного кольору з коричневим відтінком (найбільший діаметр — 3,6 см, висота 2,1 см) (рис. 2, 9)²⁴. Але будь-яких залишків житлових споруд не знайдено, як вищенаведеними, так і попередніми дослідженнями. На наш погляд це ще раз підтверджує запропоновану нами гіпотезу про використання території митрополічного саду Печерського монастиря під могильник у скіфський час.

В наступні два роки археологічні роботи були зосереджені в районі колишнього Спаського монастиря, розташованого поряд з Печерським. Один з загонів Архітектурно-археологічної експедиції у 1989 р. розгорнув розкопки церкви Спаса на Берестові (друга пол. XI ст.), яка неодноразово згадується на сторінках давньоруських літописів, а також хронік пізнього середньовіччя. Не зважаючи на багату історію Берестового і його особливе місце у соціально-політичному житті Києва, археологічно він досліджений недостатньо. За винятком розкопок академіка П. П. Покришкіна у 1909—1914 рр., які так і не були завершені через те, що розпочалася перша світова війна²⁵. Їхні матеріали повністю відсутні, крім деяких. У 1947 р., готуючись до ювілейної дати — 800-річчя заснування м. Москви, були проведені дослідження приміщення самої церкви Спаса під керівництвом М. М. Герасимова²⁶. Мета — знайти поховання засновника Москви Юрія Долгорукого. Але ці пошуки не дали позитивного результату.

Грунтовне вивчення давнього ядра церкви і прилеглої до неї території, проведені у 1989—1990 рр., виявили літописні князівські поховання XII ст.: Юрія Володимировича, його сестри Єфії Володимирівни і сина Гліба Юрійовича, десятки поховань XVII—XVIII ст., а також залишки корчми XXVII ст. зі значним археологічним матеріалом²⁷.

Крім того, нижче підмурків церкви був зафіксований культурний шар темно-коричневого кольору потужністю 0,4 м. Він залягав нижче рівня плити давньоруського підмурка церкви Спаса на Берестові і був насичений фрагментами ліпної кераміки середини першого тисячоліття до нашої ери (рис. 5). Слід відзначити, що під час робіт 1909—1914 і 1947 років нижче залишків

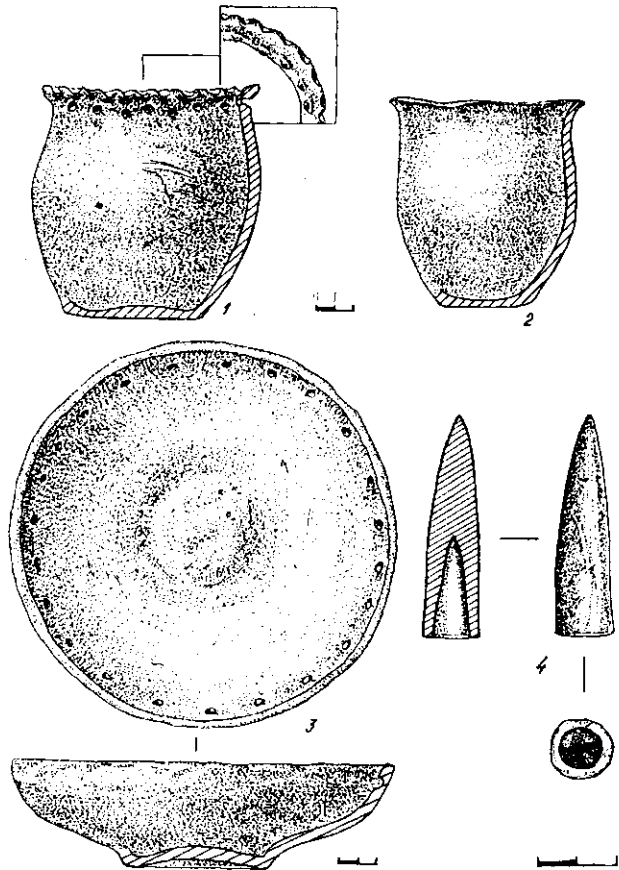

Рис. 4. Інвентарний комплекс поховання: 1, 2 — горшки; 3 — миска; 4 — кістяне вістря стріли.

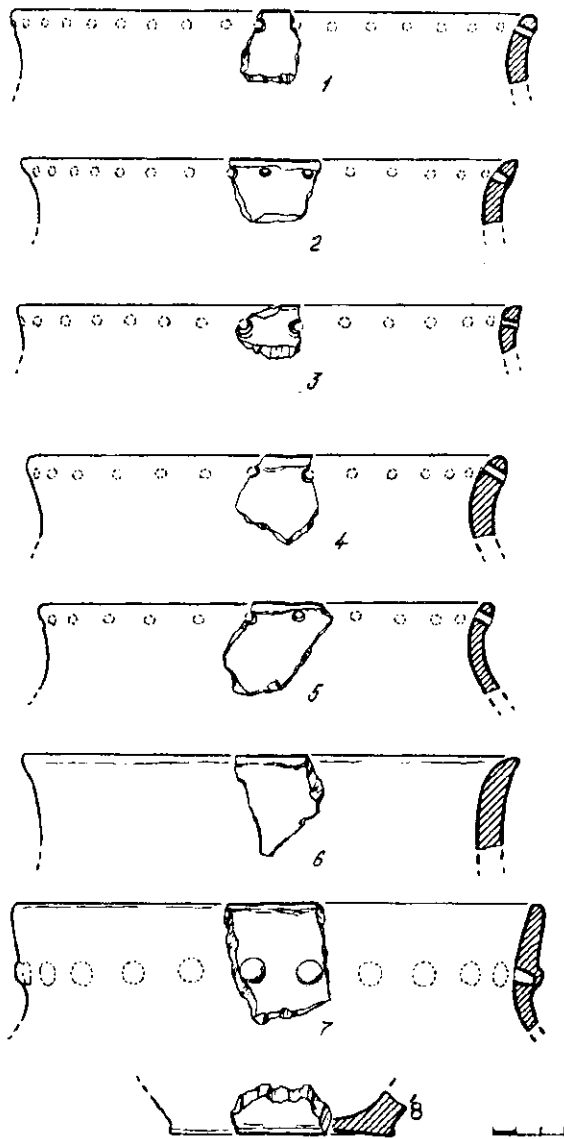

Рис. 5. Зразки лінного глиняного посуду V ст. до н. е. із розкопок 1989 р. церкви Спаса на Берестові другої половини XI ст.

розкопок на обох ділянках: форма посуду, характер орнаментатії, такі технологічні ознаки, як домішка зерен кварциту і піску в глині. Ця обставина дає нам підстави стверджувати, що територія обох монастирів у V ст. до н. е. була заселена носіями підгірцівської культури. З тією лише умовою, що поселення знаходилось в районі Спаського монастиря, а могильник на території колишнього митрополичого саду Печерського монастиря, на відстані близько 350 м на південний захід від поселення. Крім того, слід відзначити вигідне місце розташування вищенаведеного поселення з могильником, а також аналогічних йому пам'яток в районі Замкової гори, Копиревого кінця і Центрального республіканського ботанічного саду НАН України. Всі вони знаходились на самих високих пагорбах правого берега Дніпра, на відміну від подібних їм пам'яток Київського Подніпров'я, де поселення розміщувались на піщаних борових терасах, останцях у заплавах річок чи серед боліт³⁰. Такі істотні зміни в житті підгірцівського населення дніпровського Правобережжя, зокрема території Києва і його околиць, пов'язана з експансією скіфів в бік лісостепу³¹, що, в свою чергу, позначилось і на матеріальній культурі підгірцівського населення, котре простежується в поширенні схожих типів кераміки, прикрас і зброї.

Таким чином, знахідки підгірцівських пам'яток, як в межах Києва, так і його околицях свідчать про значну густоту заселення цієї території у ранньозалізну епоху. Звичайно, це лише попередні висновки, які будуть уточнені при подальших археологічних дослідженнях Києва і прилеглих до нього територій.

підмурків першої чверті XII ст., також був знайдений керамічний матеріал скіфського часу помилково віднесений О. О. Спіциним до культури фракійського гальштату²⁸, а М. К. Каргером до глиняного посуду корчуватівського типу²⁹.

Зразки кераміки, виявлені у 1989—1990 рр., представлені в основному уламками вінець, стінок і декількома фрагментами донець горщиків, котрі, судячи з закопченості, використовувалися як кухонний посуд. Знайдені фрагменти горщиків товстостінні (7—13 мм), виготовлені з добре відмуденої глини зі значною домішкою крупнозернистого піску та товченого кварцу. Поверхня стінок — гладенька. Колір — світло-коричневий, іноді з червоним відтінком. Вінець діаметром 20—23 см, ледь відігнуті назовні, орнаментовані під краєм як наскрізними проколами, так і «перлинами» з зовнішньої сторони. Отже, в результаті дослідження східної частини залишків церкви Спаса на Берестові першої чверті XII ст. був виявлений культурний шар доби раннього заліза потужністю 0,4 м, насичений фрагментами ліпної кераміки скіфського часу кінця VI—V ст. до н. е. Подібна ситуація зафіксована і в західній частині храму попередніми дослідниками у 1947 р. Вірогідно у скіфський час тут було поселення носіїв підгірцівської культури, про що свідчить наявність культурного шару вищевказаного періоду з притаманним йому матеріалом.

Слід зазначити, що вищенаведені залишки поселення, на наш погляд, безумовно пов'язані зі знайденим похованням і скупним йому матеріалом із розкопок митрополичого саду Печерського монастиря. Це знаходить своє підтвердження в керамічному матеріалі, виявленому під час

Примітки

- ¹ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.
- ² Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР.— 1956.— Т. 6.
- ³ Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.
- ⁴ Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Доклады VI конференции ИА АН УССР.— К., 1953.
- ⁵ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського...
- ⁶ Шовкопляс А. М. Керамический комплекс горы Киселевка в Киеве // КСИА АН УССР.— 1957.— Вып. 7. С. 101.
- ⁷ Харламов В. А. Отчет о археологических исследованиях памятника архитектуры XII века церкви на «Вознесенском спуске», проведенных архитектурно-археологической экспедицией в 1989—1990 гг. // НА ІА НАН України.— 1991.
- ⁸ Покровська Є. Ф. Хотівське городище // АП УРСР.— 1952.— Т. 4.— С. 14.
- ⁹ Петровська Є. О. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія.— 1971.— № 2.— С. 11.
- ¹⁰ Мовчан І. І. Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 85.
- ¹¹ Там же.— С. 91.
- ¹² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Подгорцевско-милоградская культура. Юхновская культура. Праславяне // Археология Украинской ССР.— 1986.— Т. 2.— С. 179.
- ¹³ Харламов В. А. Отчет о археологических раскопках, проведенных архитектурно-археологической экспедицией на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1987—1988 гг. // НА ІА НАН України.— 1989.
- ¹⁴ Сборникъ материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Ч. 2.— С. 61.
- ¹⁵ Харламов В. А., Гончар В. Н. Хозяйственно-бытовой комплекс XIII—XIV вв. на территории Киево-Печерского заповедника // Древняя история населения Украины.— К., 1991.— С. 66—76.
- ¹⁶ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 186.
- ¹⁷ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— С. 88.
- ¹⁸ Лагодовська О. Ф., Висзжев Р. І., Кошилов Ф. Б. Кургани скіфського часу в с. Курилівці // АП УРСР.— 1956.— Т. 6.— С. 17—21.
- ¹⁹ Петровська Є. О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія.— 1970.— Т. 24.— С. 140.
- ²⁰ Мелюкова А. И. Оружие, конское снаряжение, повозки, навершия // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 92.
- ²¹ Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья // МИА.— 1961.— № 113.— С. 104.— Рис. 10, 14.
- ²² Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э.— САИ.— Ді— 4.— М., 1967.— С. 23.— Табл. 5, 14—21, 25.— Табл. 6, 5; Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкаский регион).— К., 1989.— С. 75; Кубышев А. И., Скиба Л. Е., Скорый С. А. Погребения скифской эпохи Пироговского могильника // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы II Межд. конф., посвященной 95-летию Б. И. Гракова.— Запорожье, 1994.
- ²³ Петровська Є. О. Підгірцівські пам'ятки... С. 9—22.
- ²⁴ Сыромятников А. К., Балалкин С. А. Отчет о археологических исследованиях на территории «Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника» // НА ІА НАН України.— 1883.
- ²⁵ Каргер М. К. Древний Киев.— М.-Л., 1961.— Т. 2.— С. 383—391.
- ²⁶ Самойловський І. М. Пам'ятка культури полів поховань у Києві // Археологія.— 1952.— С. 155.
- ²⁷ Харламов В. А., Гончар В. Н. Отчет о раскопках памятника архитектуры первой четверти XII в. церкви Спаса на Берестове в 1989—1990 гг. // НА ІА НАН України.— 1991/29.
- ²⁸ Отчеты археологической комиссии (ОАК) за 1909—1910 гг.— СПб., 1913.— С. 184.
- ²⁹ Каргер М. К. Древний Киев.— М.-Л., 1958.— Т. 1.— С. 88.
- ³⁰ Петровська Є. О. Підгірцівські пам'ятки...— С. 11.
- ³¹ Мелюкова А. И. Краткие сведения об истории скифов Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 34.